

Inger-Marie Hølmebakk

Universell utforming i arkitektpraksis

– belyst gjennom to offentlige bygg

Sammendrag

Med utgangspunkt i samtaler om prosjektering av kulturbygg søker denne artikkelen å belyse noen av de utfordringer som arkitekter står overfor ved strengere krav til universell utforming. Samtalene synliggjorde at tilgjengelighet har vært en kjent rammebetingelse i prosjektering siden langt tilbake, men at kravet ikke har stått sentralt i rekken av mange krav. Bevissthet knyttet til areal og bevegelighet i forhold til rullestolbruk, synes langt større enn de sanselige aspektene ved arkitekturen relatert til syn, hørsel og orientering. Hvordan håndterer arkitekter kravet til universell utforming? Hva er arkitektenes utfordringer i møte med kravet? Universell utforming er kommet inn som del av et skjerpet lovverk innenfor antidiskrimineringslovgivning, med konsekvens for byggebransjen gjennom revisjon av plan- og bygningslov vedtatt hhv 27. juni 2008 for plandelen og 8. mai 2009 for byggesaksdelen. Hva ligger i direktivet og hvordan håndterer arkitekter dette?

Nøkkelord: universell utforming, arkitektpraksis, arkitekturforskning.

Ny lov, et fagfelt i vekst

Det er økende oppmerksomhet rundt temaet *universell utforming*, og behovet for kunnskap om arkitekters strategi og metode for å møte de skjerpede krav er stort. Artikkelen bygger på en studie av hvordan antidiskrimineringsloven, som et ytre myndighetskrav, og universell utforming, som en samfunnsoppgave, influerer den daglige praksisutøvelsen for arkitekter. Undersøkelsen bygger på samtaler med to praktiserende arkitekter i Oslo høsten 2007.

Fra og med 1. januar 2009 trådte *Lov om forbud mot diskriminering på grunn av nedsatt funksjonsevne* (antidiskriminerings- og tilgjengelighetsloven) i kraft, hvilket innebærer at universell utforming skal ligge til grunn og være en overordnet premiss i alt nytt som prosjekteres av bygg og anlegg rettet mot allmennheten. Universell utforming fremkommer spesifikt i to paragrafer, paragraf 9 og 10. Den første henspeiler på drifting, forvaltning og arbeidsgiveransvar i forhold til å sørge for at ting *er* universelt utformet og tilgjengelig. Den andre henviser direkte til utformingsansvaret av de fysiske omgivelser og knyttes opp mot revidert plan- og bygningslov. § 9 *Plikt til generell tilrettelegging/universell utforming* innebærer at:

Offentlig virksomhet skal arbeide aktivt og målrettet for å fremme universell utforming innenfor virksomheten. Tilsvarende gjelder for privat virksomhet rettet mot allmennheten. Med universell utforming menes utforming eller tilrettelegging av hovedløsningen i de fysiske forholdene slik at virksomhetens alminnelige funksjon kan benyttes av flest mulig (Barne- og likestillingsdepartementet 2008).

§ 10. *Universell utforming av bygninger, anlegg mv.* omfatter bygninger, anlegg og uteområder rettet mot allmennheten hvor kravene til universell utforming gjelder i eller i medhold av plan- og bygningsloven (Barne- og likestillingsdepartementet 2008).

Begrepsforståelsen og ordlyden i definisjonen av universell utforming varierer. Begrepet "Universal design" ble opprinnelig utviklet og definert ved Centre for Universal Design ved North Carolina State University i USA på 1980-tallet. I europeisk sammenheng brukes begrepet "Design for all" parallelt med "Universal design". FN-konvensjonen om funksjonshemmedes rettigheter, som ble vedtatt i 2006, bruker begrepet "Universal design". Universell utforming ble første gang brukt av norske myndigheter i et hefte utgitt av Statens råd for funksjonshemmede i 1997. Statens byggetekniske etat har på sin hjemmeside for *Informasjonsprogrammet for universell utforming i byggesektoren* definert begrepet som følger:

Universell utforming betyr at produkter, byggverk og uteområder som er i alminnelig bruk skal utformes slik at alle mennesker skal kunne bruke dem på en likestilt måte så langt det er mulig, uten spesielle tilpasninger eller hjelpemidler (Statens byggetekniske etat 2008).

I praksis vil det si at flest mulig skal kunne bruke omgivelser og produkter med minst mulig anstrengelse. Hovedsiktemålet med universell utforming er å oppnå likestilling og deltakelse ved å fjerne eksisterende barrierer og hindre at nye oppstår. Mens tilgjengelighet kan oppnås gjennom spesielle løsninger, forutsetter universell utforming at hovedløsningen skal imøtekomme alle brukerbehov.

Øket fokus merkes fra flere hold; ny norsk standard er under utarbeidelse, strategiplan for universell utforming er vedtatt i Norske Arkitekters Landsforbund, kommunale byggesaksbehandlere kurses, pilotprosjekter igangsettes, arkitektkonkurranser og kurs- og seminarvirksomhet sponses av norske myndigheter. Norwegian Wood, som er et av Kulturby Stavanger 2008s største og viktigste satsninger, er et eksempel på dette. Universell utforming var ett av fire kriterier for å få delta i konkurransen om å prosjektere de i alt 14 prosjektene. Innovativ bruk av tre, miljøvennlig materialbruk og effektive energiløsninger utgjorde de tre andre kriteriene i Stavanger (Norske arkitekters landsforbund 2009).

Det har frem til idag vært relativt liten oppmerksomhet om feltet i arkitektfaglig forskning. Denne har vært fragmentarisk og spredt. I 2007 ble det tatt et initiativ for å samle arkitekturforskere på nordisk nivå og i november 2008 møttes 15 forskere fra Norge, Sverige og Danmark til et arbeids- og etableringsseminar for forskningsnettverket 'Rom for alle'. Nettverket planlegger årlige seminar, og de øvrige nordiske land skal innlemmes. I Norge ligger man langt fremme når det gjelder implementering på et overordnet samfunnspolitisk nivå, som blant annet har resultert i den nye antidiskriminerings- og tilgjengelighetsloven. I Norge er det i 2009 tre PhD-prosjekter knyttet til universell utforming under utarbeidelse ved Høyskolen i Oslo, Norges Teknisk Naturvitenskapelige Universitet og ved Arkitektur- og designhøgskolen i Oslo.

Norsk arkitekturforskning har i stor grad vært historisk-, teknisk- eller verksorientert og ikke så mange har valgt å gjøre undersøkelser hvor utdanningsfeltet har vært det sentrale element (Nielsen 2008). Min pilotundersøkelse er et bidrag til studiene av arkitekters praksis og artikkelen avgrensers seg til spørsmålet om hvordan et ytre krav som universell utforming påvirker praksisen. Jeg har gjennomført en undersøkelse ved to arkitektkontor for å finne ut hvordan universell utforming blir ivaretatt i deres praksis.

Kulturbygg

Jeg har intervjuet to arkitekter som arbeidet med prosjektering av kulturbygg. Valg av arkitektkontor og dernest de to arkitektene sprang ut av beslutningen om å sette søkelyset på publikumsarealer i kulturbygg. Denne bygningstypen er viktig sett i relasjon til prinsippet om demokrati og aktiv deltagelse i samfunnsfellesskapet. Valg av et spesifikt prosjekt hadde en indirekte funksjon, i den forstand at det skulle danne bakgrunn for samtale. Det er prosessen i arkitekturpraksisen som har hatt fokus i intervjuene mer enn kulturbygget som resultat.

Kulturbygg som bygningstype innehar verkskarakter, i motsetning til hverdagsarkitektur, og bærer i stor grad preg av ambisjonen om å skape bygg av høy arkitektonisk kvalitet både med identitetsskapende og kunstneriske aspekter. Kulturbygg ble valgt for å sette eventuelle motsetninger mellom arkitektoniske løsninger og krav om universell utforming på spissen. Et ytterligere aspekt er bygningstypens ambisjon om å romme nettopp *alle*. En bolig kan skreddersys til beboeren i henhold til dennes spesifikke behov, mens et kulturbygg ideelt sett skal kunne benyttes av alle, uavhengig av funksjonsnivå. En blind person vil være takknemlig for en tett og nært følbar struktur i et hjem, med klart avgrensede rom med gode lydforhold som man kan føle og "høre" seg frem imellom (Lifchez 1986). En døv kan derimot ha et ønske om visuell sikt gjennom åpne forbindelser mellom rom som gir kontakt med det som skjer i huset av andre aktiviteter. Hvordan kravet om universell utforming i prosjektering av publikumsarealer i kulturbygg håndteres, var mitt utgangspunkt for samtale med arkitektene.

Prosjektene var i hver sin ende av prosjekteringsfasen; det ene (A) var nær ferdigstillelse i en hektisk byggefase, og det andre (B) i startfasen med et forprosjekt. Kulturbygg A som nesten var ferdig, gav mer stoff til samtalen enn det som var på forprosjektstadiet. Ved kontor B ble andre typer bygg enn kulturhuset brukt for å eksemplifisere tematikken. Intervjuene gav derfor forskjellig informasjon om samme tema, og de mest spennende funnene fremkom ved ulike problemstillinger i de to samtale. Det åpne intervjuet gir anledning til en fleksibel fremgangsmåte i datainnsamlingsprosessen, og dens styrke er at det fanger opp mangfold, variasjon, og gir et bilde av en kontroversiell menneskelig verden (Kvale 1997).

De to valgte prosjektene ble tegnet av ulike type kontor; det ene stort, det andre lite, det ene veletablert, det andre forholdsvis nyetablert. Prosjektene hadde ulike typer program og ulik geografisk plassering i landet. Ut i fra dette begrensede og divergerende materiale har det ikke hverken vært ønskelig eller mulig å generalisere. Samtalene har hovedsakelig brakt opp dilemmaer som er spesifikke for disse to kontorene og type prosjekt (kulturbygg) men frembringer også trekk som kan angå flere prosjekter, arkitekter og arkitektkontor.

Mitt ståsted som forsker er i hovedsak basert på praksisnær kunnskap gjennom 18 års yrkeserfaring ved ulike arkitektkontor i Norge, og Sverige. Den erfarte profesjonstilhørigheten og de iboende designteoretiske kunnskaper gir meg noen fordeler. Mye er kjent; både fagspråket og hverdagslivets interne koder og strukturer på et arkitektkontor. Med et innsiddeperspektiv har man lettere tilgang til store deler av stoffet. Samtidig er det desto viktigere å sikre en distanse fra en situasjon man kjenner godt. "Tatt-for-gitt-heter" må artikuleres og stilles spørsmål ved, og det naturgitte innenfor kulturen må beskrives.

Teoretisk rammeverk; design- og profesjonsteori

Den amerikanske arkitekt og forsker Dana Cuff har gitt et viktig bidrag til kunnskapen om arkitektpraksis i avhandlingen *Architecture: The Story of Practice* (1991). Gjennom egen erfaring fra praksis har hun en etnografisk forankring, og bruker observasjon og delvis aktiv deltagelse ved arkitektkontor i sin undersøkelse. Hun fremhever praksisen som rammen for det hverdagsliv hvor arkitektur formes. Den huser både en ekstern og en intern verden og involverer tallrike aktører både i mindre og større byggesaker. Cuff fremhever den sosiale dimensjonen ved frembringelse av bygg og hevder at design i seg selv er en sosial prosess. Hun skriver også at arkitektpraksisen kan defineres som et kulturelt system; *A Culture of Practice*. Man ser da på arkitektprofesjonen som kultur, hvilket innebærer at de enkelte arkitekter deler en felles forståelse av rutiner, kunnskaper, verdier og har tildels sammenfallende meninger. De ulike arkitektkontor er igjen bærere av hver sine særegne kulturer, mens profesjonen som helhet har en felles kultur. Cuffs teorier peker mot senere drøfting hvor arkitektkontorets interne kultur og interaksjon med andre aktører, kan ha betydning for samhandlingsmodeller i prosjekteringen i en byggesak.

Forsker og arkitekt Margrethe Doblougs kunnskapsformidling knyttet til handlingsberedskap og kunnskapsfornyelse (2006) er relevant som teoretisk bakteppe for undersøkelsen av hvordan universell utforming som et ytre rammevilkår påvirker praksisen. Når nye problemer oppstår i arbeidsprosessene, må de formuleres, konkretiseres og løses. I disse prosessene utvikles ny praktisk kunnskap. Praksis selv fungerer som kilde til kunnskap. Arkitekter anvender og utvikler kunnskap gjennom praksis. Praksisøvelsen som kunnskapsgenererende prosess med nye premisser eller problemstillinger som utløsende faktor er interessant å sette i sammenheng med denne undersøkelsens resultater.

Arkitektpraksisen er i norsk sammenheng også gjenstand for forskning i sosiolog Ragnhild Skogheims avhandling *Mellom kunsten og kundene. Arkitektens yrkes-sosialisering og profesjonelle praksis* (2008). Avhandlingen belyser arkitekter som en yrkesgruppe som både konkurrerer og samarbeider og hun tar for seg arkitektens relasjon til en rekke ulike aktører som kritikere, klienter, myndigheter og brukere i alminnelighet. Hennes avhandling avspeiler arkitektpraksisens komplekse karakter hvor arkitekter inngår i relasjoner preget både av samarbeid og strid på tvers av ulike grupper, eller innenfor profesjonen selv, makt og kontroll. Store deler av avhandlingen omhandler arkitektutdanningen, og ser på hvordan denne bidrar til å etablere, vedlikeholde og reproducere felles verdier og holdninger, yrkesidentitet og yrkeskultur.

Ett av mange krav

Et fellestrekk i intervjuene var arkitektenes utsagn om universell utforming som én av mange viktige rammevilkår i prosjektering av bygg. Kravet er sidestilt med en rekke andre krav. Det kan for eksempel være oppdragsgivers krav, programkrav, funksjonskrav, ulike brukerkrav, kontrakts-, og ytelsesmessige krav. Det kan videre være myndighets-, byggetekniske-, brann-, sikkerhet-, vvs-, energi- og miljøkrav. Budsjett-, fremdrifts- og leveransekrav må også oppfylles. Dette indikerer at begrepet universell utforming ikke har det samme fokus blant arkitekter som befinner seg i en hektisk arkitekthverdag, som det har hos de grupper som arbeider med å fremme strategien, for eksempel myndigheter og interesseorganisasjoner.

Arkitekten ved det største kontoret har jobbet som arkitekt i snart 40 år, og forteller at tematikken har vært en levende problematikk de siste 20-30 årene. Ordet *tilgjengelighet* kom første gang inn i *Bygningslov av 18. juni 1965, med endringer, sist ved lov 28. mai 1976* (Kommunal- og regionaldepartementet 1996). Arkitekten deltok i prosjektering av skoler på 70-tallet, og forteller at dette også da var et aktuelt tema men ikke på et så sofistikert nivå som nå. Arkitekten erkjenner og anerkjenner universell utforming som én av ufattelig mange kravsfærer arkitekter må forholde seg til.

Kulturbygg A, som danner bakgrunn for samtalen i det største kontoret, har statlig byggherre. Arkitekten forteller at universell utforming ikke var trukket frem i konkurranseprogrammet som et eksplisitt krav, men var sidestilt med mange krav, og derfor ikke var spesielt viktig i konkurransen. Jeg finner tilsvarende hos arkitekten ved det minste kontoret; at universell utforming bare er ett av mange krav. Denne arkitekten møtte første gang begrepet universell utforming i arkitektutdannelsen, engang på 90-tallet. Universell utforming dukket opp i ulike prosjekter, men arkitekten forteller at ingen var veldig opptatt av det.

Den samme arkitekten gir et eksempel på en problemstilling som dukket opp i eget studentprosjekt, et bygg for offentligheten på naturtomt med helning. Det ble diskutert hvorvidt eseltrapper var en akseptabel løsning istedenfor rampe. Prosjektet endte opp med eseltrapper, og hensynet til rullestolbruker var derved underordnet det overordnede arkitektoniske grep. Arkitekten forteller at dersom oppgaven skulle gjøres i dag, med dagens fokus på temaet, ville det blitt prosjektert med ramper i terrenget.

På tross av at universell utforming kom inn i undervisningen på midten av 90-tallet ser det ut til at hverken elever eller lærere var særlig opptatt av tematikken den gang. Universell utforming var én av mange rammebetingelser og hadde lav prioritet. I perioden 1998-99 ble Arkitektthøgskolen i Oslo (AHO), invitert til å delta i Husbankens prosjekt for utvikling av undervisningsopplegg for tilgjengelighet og universell utforming. Det ble innvilget midler til å igangsette fire forsøk på grunn- og videregående nivå. Som resultat av utviklingsarbeidet ble universell design innlemmet i AHOs strategiske plan som et undertema til det overgripende tema bærekraftig design (Dobloug 2000).

Terreng som begrensning

En annen historie om bratt terreng bringer arkitekten ved det minste kontoret inn på en oppgave kontoret hadde året før, for en familie med en multifunksjonshemmet gutt. Arkitekten forteller at det var et interessant arbeid, men at det arkitektoniske resultatet uteble av flere årsaker. Tomten var bratt, og det var nærmest umulig å finne en god løsning. Familien fikk tilbud om å ta over slektningers hus, og problemet var derved løst.

Denne arkitekten synes det er fint å jobbe med problematikk knyttet til universell utforming og sier at det er mye å lære underveis gjennom å jobbe med det. Historien om familien med funksjonshemmet barn synliggjør det faktum at norsk topografi er preget av mye bratt terreng. Dette kan man ikke gjøre noe med. Universell utforming lar seg ikke alltid implementere, begrepet kan ikke brukes som en tryllestav; man legger ikke Besseggen flat, det finnes begrensninger. Kupert terreng er én av dem.

Både studentprosjektet med eseltrappene og oppdraget på kontoret, ombygging av enebolig med vekt på adkomst, er prosjekter i bratt, ulendt terreng. Det ene et bygg for allmennheten, det andre en privat bolig. Disse ikke realiserte prosjektene, måtte vike for

krav om tilgjengelighet. Den mest opplagte grunn skyldes topografien. Når det gjaldt studentprosjektet kan det skyldes at holdning, interesse, bevissthet på universell utforming som tema ikke var et reelt krav eller hadde fokus verken i oppgave eller besvarelse. I dette prosjektet kan man ikke direkte skyldes på kostnader, da man nettopp som student har mulighet til å tegne utopisk, og sprengte grenser. Når det gjelder eneboligen, skyldtes det sikkert terrenget, det var for bratt. Men hvorvidt heis/sprenging og mer drastiske inngrep hadde vært et tema i prosjekteringen kjenner vi ikke til. Av areal- og grunnforholdsmessige årsaker var det kanskje ikke en mulig løsning og kostnader hadde antagelig uansett veltet prosjektet. Bratt terreng gjør i noen tilfelle universell utforming om ikke umulig, så i alle fall dyrt.

Rullestolfiksering

Ut fra intervjuene kan det synes som rullestoltilgjengelighet knyttet til areal- og nivå-problematikk er godt innarbeidet. Bevissthet knyttet til det ikke-visuelle som for eksempel akustikk, taktilitet eller følbarehet for hørselshemmede og mennesker med ned-satt syn synes lavere. Jeg har forsøkt å spore hvor min fornemmelse stammer fra i mitt møte med arkitekten ved det minste kontoret, hvor jeg fikk en følelse av at vedkommende vurderer universell utforming som så selvfølgelig at de ved kontoret nærmest ikke reflekterer over det. Arkitekten eksponerer en holdning om at universell utforming er noe selvsagt, riktig og viktig, og synes åpen og nysgjerrig for tematikken. Jeg får inntrykk av at arkitekten mener de som kontor har rimelig god kontroll og nødvendig innlevelse for å finne ut av det de trenger innenfor dette fagfeltet. Samme arkitekt forteller at det i programmet for kulturbygget fremgikk at hensyn til terreng/tilgjengelighet var et av vurderingskriteriene i konkurransen. Tomten til kulturbygg B var preget av bratt terreng, og arkitekt sa at de ville behandle nettopp tilgjengelighet og terreng med stor selvfølgelighet. Arkitekten forteller at det for hvert nytt prosjekt dukker opp nye problemstillinger. Disse blir blant annet løst ved å ”slå opp”, undersøke og ringe aktuelle personer eller instanser. De kontakter innimellom Norges handikapforbund for å få avklart ting.

Det er interessant å merke seg at arkitekten for kulturbygg B blir noe nølende og usikker når hørsels- og svaksyntproblematikk bringes på banen. Hørselshemmede hører de sjelden noe om. Når det gjelder syn benytter kontoret det lovverket og de veiledninger som gjelder for skilting og orientering. Arkitekten poengterer viktigheten av å tenke dette helt fra begynnelsen, hele komplekset, men erkjenner at det ofte at det fysiske, det med rullestol, som kommer tidlig frem.

Arkitekten forklarer at man er opptatt av ulike problem i ulike faser avhengig av detaljeringsgrad. Kontrastbruk i forhold til materialer og farger kommer f. eks i slutten av prosjekteringen. Arkitekten trekker igjen frem at det jobbes med problemstillinger underveis i prosjekteringen, når de dukker opp, men erkjenner samtidig at det er en del ting når det gjelder dette, som de ikke kan. Tilgjengelighet for rullestol er noe arkitekten naturlig har med i en tidligfase i prosjektet. På hvilken måte dette følges opp i den videre prosessen kan ikke leses ut av dette intervjuet, eller kulturhus B, fordi man var i en tidlig prosjekteringsfase.

Motsetninger mellom bruker og arkitekt

Modell for samhandling i prosjekteringsfase kan være av betydning for grad av konfliktnivå i prosjekteringen. Ulik vektning av overordnede kriterier ser ut til å gi mot-

setninger og konflikter. Arkitekten for kulturbygg A forteller at byggherren ønsket å forholde seg til én profesjonell instans med hensyn til universell utforming. Byggherren valgte et par ressurspersoner fra en nasjonal forskningsinstitusjon som hadde jobbet med problematikken over flere år. Denne instansen var bindeledd til de ulike interesseorganisasjonene og utarbeidet tidlig rapporter med oppsett over det de mente ville være rimelige og fornuftige tiltak som det måtte jobbes med. Arkitekten kalte forskerne for "tilgjengelighetskoordinatorer". Denne samarbeidsmodellen mener arkitekten ble benyttet over et par år. Representanter for organisasjonene var også med i disse møtene og kunne komme med innspill. Arkitekten forteller at de likte systemet med tilgjengelighetskoordinatorene, fordi de kunne forholde seg til fagspørsmålene på en "lidenskapsløs" og profesjonell måte.

Underveis i prosjekteringen ble modellen for møtedeltakelse endret. Tilgjengelighetskoordinatorene ble erstattet med en bred brukergruppe representert ved 3-4 av de sterkeste interesseorganisasjonene. Bakgrunnen for skiftet av modell var ifølge arkitekten at organisasjonene mente at de ikke fikk den uttelling de håpet å få i den første modellen. Arkitekten forteller at brukermøtene etter den nye modellen ikke har vært lette, og karakteriserer dem som kantete, utfordrende, og til dels aggressive. Arkitekten beskriver brukergruppen som på defensiven, men mener antagelig på offensiven, og sier at det kan forklares med bakgrunn i foreningenes tidligere kamper. Arkitekten ser ut til å mene at brukerne inntar en forsvars- og eller angrepsposisjon, i saker der de har møtt motstand i byggeprosesser. I den avsluttende delen av samtalen forteller arkitekten at deres postulatoriske talemåte skyldes en vedvarende kamp for å få gehør for sitt syn.

I arkitektenes eksempel om dagslys i vestibyleområdet kommer motsetningsforholdet til syne. Talsmenn for blinde ønsker reduserte vindusflater for å unngå blending for svaksynte. Arkitektkontoret fant det problematisk at 98% skal få en svakere romlig opplevelse for at 2% skal unngå blending. Arkitekten så ingen mulighet til å avvike sitt overordnede arkitektoniske grep, og beholdt glassflatene. Arkitekten ville ikke gi seg, og det oppstod i følge arkitekten et "hat" overfor arkitektene i brukergruppen. Andre motsetninger som skapte hissige diskusjoner er inngangspartiet både med hensyn til adkomstforhold med bil, og tilgjengelighet generelt til *alle* inngangsdører, til *alle* fellesareal (rullestol og rampe problematisk), til *alle* arbeidsplasser, og merking sikkerhet og håndløpere, med mer.

Arkitekten i kulturbygg A sier at prosessen har avstedkommet idiotiske diskusjoner uten at disse adresseres direkte til eksempler, men henspeiler sannsynligvis delvis til enkelte av de forhold som allerede er belyst i intervjuet som for eksempel å redusere vindusflater som forringer byggets utsikt og kontakt med omgivelsene. Krav om store ekstra arealer for å prosjektere med tanke på et fremtidig økt plassbehov hos ansattegrupper med nedsatt funksjon som med liten sannsynlighet vil utføre spesifikk jobb fra rullestol osv. oppfattes også som overdrevne. Samtidig erkjenner arkitekten at prosessen også har hatt gode sider. Blant annet trekkes det frem at en ekstra heis var et positivt resultat som følge av prosessen med brukerne. Hvorvidt motsetningen rent overordnet gir en positiv eller negativ påvirkning og stimulans i prosjekteringen er ikke undersøkt.

Hvordan håndterer arkitekter kravet til universell utforming?

Arkitekter er både åpne og skeptiske. Mine informanter forholder seg til begrepet universell utforming som ett av flere viktige rammevilkår i prosjektering. Den ene mener

det er helt selvsagt, den andre opplever det som kjent siden 70-tallet, selv om det nå har et noe mer fyldig innhold. Det stilles spørsmål ved rimeligheten ved at byggeprosjekt for allmennheten med store arkitektoniske forventninger, skal underlegges kriterier som tilgodeser et mindretall. Arkitektene ser ut til å integrere den delen av fagfeltet som har med rullestoltilgjengelighet å gjøre som noe selvfølgelig, men på et generelt overordnet nivå. Man tar utfordringene 'når de kommer' og er ikke nødvendigvis i forkant på et grunnleggende idéskapende nivå, ned i detaljfase.

Arkitekten ved kulturbygg B forteller at man griper fatt i ulike problemstillinger avhengig av hvilket stadium i prosjekteringsprosessen man er kommet til. Med kulturhus B i tidligfase som eksempel, sier arkitekten at det var lettere å prosjektere med tanke på tilgjengelighet for rullestol enn for døve, svaksynte og blinde. En del forhold dukker sent opp i prosjekteringen.

Vi vet at akustiske forhold, støping av gulv med orientering og ledelinjer, materialvalg med tanke på kontraster og taktilitet må planlegges tidlig i forbindelse med fundamentering og dekkekonstruksjon. Disse forhold ser ikke ut til å være like automatiske og selvfølgelig å få med i tidligfase i prosjektering som det enkelt lesbare slik som ramper, dørbreder, snusirkler for rullestol osv. I tidligfase er man ikke i aktiv og beslutningsgivende dialog med entreprenør/byggeteknikk. Disse beslutningene påvirker valg av f. eks løsninger i overgang ute/inne som igjen påvirker ledelinje, terskelfrihet, sklisikkerhet, teknologiske hjelpemidler, kontrastfarge, belysning med mer. Beslutninger fattes underveis, ofte før detaljer er tegnet ut, og ofte med overordnede kostnadsvurderinger som vesentlig beslutningsgrunnlag. Dette er kjent problematikk og en generell utfordring arkitekter forholder seg til i prosjektering; arkitekten må argumentere og kjempe for å få gjennomslag for arkitektoniske kvaliteter, men opplever ofte at gode intensjoner går tapt underveis, fordi beslutningen ligger på andre nivåer enn hos den prosjekterende arkitekt, og ofte styres av økonomi.

Universell versus spesiell

Den "utopiske" dimensjonen i begrepet *universell* er en utfordring. Problemet med å forene det abstrakte ordet *universell* med det konkrete ordet *spesiell* er vanskelig. *Universell* blir brukt for å fremme teorien, strategien og målet, mens *spesiell* representerer virkeligheten, det kontekstavhengige som forholder seg til sted, bestemt tomt, bestemte omgivelser, skiftende klima, program, ulike brukere osv, skaper forvirring. Man ber om det umulige, når man i løst tekst sier at et fysisk bygg skal tegnes og bygges på en måte som tilfredsstillende alle behov. "Flest mulig" er en modifisering av *alle*, men gjør det ikke nødvendigvis enklere; da åpnes skjønnsspørsmål om hva som inngår eller utgår i begrepet "flest mulig" i en *hovedløsning*. Hvor ligger grensen for "flest mulig", og hvordan prosjektere rent fysisk når behovene er motstridende, som f. eks et arealstort publikumstolett for rullestolbruker mot et nært, følbart og taktilt publikumstolett for svaksynte?

Fysiske begrensninger og økonomiske konsekvenser

Det er ikke til å komme utenom, at både topografien og klimaet i det norske landskapet er en begrensning i seg selv. Mye av den eksisterende bygningsmasse bærer preg av nettopp skrånende terreng, med ulike nivåer, hvor trinn og trapper er et redskap for å få det hele til "å gå opp". Å kompensere stigende terreng med gangbare soner med forskriftsmessig

helningsgrad krever større areal. Hver kvadratmeter man bygger koster, derfor har tradisjonen i byggeri når det gjelder byggekostnader ofte vært å redusere nettopp gangareal for å minske kostnader. Det stilles krav til brutto/netto faktor, noe de prosjekterende legger krefter i å tilfredsstille. Et ”godt” prosjekt har vært økonomisk når det bringer løsninger med lite trafikkareal. En måte å løse nivåproblematikken på har vært å legge inn heis. Både areal, og bruk av heis fordyrer et byggeprosjekt, og gjør at krav til universell utforming i bratt terreng er dyrt.

Terskelfrihet er også en fordyrende bygningsmessig utfordring i et land hvor forskjell i temperatur mellom ute og inne kan variere sterkt mellom årstidene, og hvor det stilles strenge krav til fuktproblematikk i overgangsdetaljen. Terskelfrihet er videre fordyrende i rehabilitering og transformasjonsprosjekter hvor man arbeider med tilpassning av gulvnivå med problematikk mellom gammelt og nytt.

Rampe, heis, terskelfrihet er forhold som krever ressurser. Å anerkjenne utformingspliktens begrensning betyr kan hende å erkjenne at nivåforskjell (topografi og eksisterende bebyggelse) skaper avveininger hvor noe faller utenfor rimelighetens grenser. Disse eksemplene handler om rullestol-, areal- og bevegelsesproblematikk. Undersøkelsen genererer få eksempler på fysiske og økonomiske begrensninger med utspring av forhold knyttet til akustikk, taktilitet og orientering som har å gjøre med hørsel og syn. Min undersøkelse bekrefter ”rullestolfikseringen”.

Den sanselige dimensjon ved arkitekturen

Fører kravet til universell utforming til nye muligheter for å løfte arkitektur og arkitektonisk kvalitet? I avhandlingen *Sansernes bolig* konkluderer den danske arkitekten og forskeren Camilla Ryel blant annet med at ansvaret for å utforske og utfolde fagets gjeldende normer og arbeidsmetoder må ligge hos arkitekten og formgiveren, også med å imøtekomme krav fra brukere med spesielle og almenne behov (Ryhl 2003).

Utviklingspotensialet ved det sanselige i arkitekturen som å høre, føle og lukte, fortjener drøfting og refleksjon. Mulighetene ligger ikke bare innen det sanselige men også innenfor de områder mange arkitekter pr. i dag ser ut til å mene de behersker godt som f. eks ramper, heis, handikaptoalett osv. Universell utforming kan muligens virke som brekkstang for å utvikle høyere arkitektonisk kvalitet. Arkitekter og planleggere er vant til å måtte skjære ned på kostnader. Universell utforming vil trolig i noen tilfeller kunne bidra til øket arkitektonisk kvalitet, pga krav om presisjon og detaljplanlegging, men dette vil også i mange tilfelle føre til dyrere løsninger.

En ledetråd for videre studier ville være å undersøke og eventuelt beskrive tilfeller hvor krav om universell utforming representerer en utløsende faktor for kreativitet og nyvinning. Bedrede rammevilkår for forskning og utvikling innen praksis vil trolig stimulere utviklingen innen fagfeltet. Det er ikke tradisjon for sponning av byggenæringen på samme måte som det er innen produktutvikling/industridesign, som utvikles for det kommersielle markedet. Dette bør komme på dagsorden som tema i aktuelle fora, som i prosjektet Norwegian Wood.

Å skape gode løsninger for få - øker det trivsel og livskvalitet for mange?

Arkitekten for kulturbygg A sier i intervjuet at det å legge inn en ekstra heis, etter påtrykk fra interesseorganisasjonene, ble en god løsning som kan brukes av alle som trenger heis. Et annet eksempel fra kulturbygg B, er arkitektens beskrivelse av det bratte terrenget.

Heis for bevegelseshemmede var på plass, men i dette tilfelle kjempet arkitekten mot byggherre/utbygger for å få beholde mest mulig av rampen, fordi den gav en tilleggsmulighet i prosjektet. Gjennom rampeforløpet ble det skapt spennende arkitektoniske steder og muligheter på de ulike nivåene i bevegelsen gjennom bygget. Arkitektur handler om tilgjengelighet i vid forstand. Arkitekten i kulturbygg A bruker ordet "tilgjengelighetshelvete" ved en anledning, og begrepet tilgjengelighet synes å ha fått både et uheldig stempel og en snever betydning gjennom å kobles til design for alle/universell utforming. I det store bilde av hva arkitektur er, handler tilgjengelighet nettopp om tilrettelegging for fremtidig handling og bruk; man gjør den fysiske verden tilgjengelig for at den skal brukes og oppleves av menneskene.

Gjennom presentasjon av studentarbeider fra fordypningskurset "Rom for alle" våren 2008, ved institutt for arkitektur, AHO, synliggjorde oppgavebesvarelsene at man ved å prosjektere med hensyn til mennesker med en nedsatt funksjonsevne øker den generelle arkitektoniske kvaliteten for alle som bruker bygget. Studentene benyttet AHO som case; og tre oppgaver/steder ble definert: kantinen, uteromsatriet i 2.etasje og orienteringen i bygget. Ved å arbeide med å bedre tilgjengelighet og brukbarhet presenterte de seks studentene løsninger som opplagt ville høynet trivselen og kvalitet ved skolens arbeidsmiljø for *alle* studenter, ansatte og besøkende, ikke bare de som har spesielle behov for tilrettelegging. Det er sannsynlig at lettere tilgjengelighet vil kunne øke brukseffekten for alle, og at bedret orientering vil kunne eliminere stedsforvirring og leting for flere enn kun synshemmede.

Motsetningen mellom arkitekt og bruker - en stimulan?

Ulik vektning av overordnede kriterier kan danne motsetninger som gir utslag i høyt konfliktnivå i dialoger mellom arkitekt og bruker. Arkitekter ser ut til å foretrekke et "ekspertskikt" som en støttefunksjon i utvikling av gode løsninger for ivaretagelse av universell utforming, snarere enn brukermedvirkning med ikke-profesjonelle direkte inn i prosjekteringsmøtene.

Motsetningen er ikke nødvendigvis en begrensning i seg selv. Det ligger i prosjekterings natur: Et bygg skapes i møte med ytre faktorer og i friksjon mellom ulike interesser. Ekspertsjiktets oppgave ville kunne være både en meglingsjobb, formidle fagfeltets bredde og dets kunnskapsinnhold på grunnlag av eksperiment/forskning, anbefale rimelige grenser, og stimulere arkitekt til å utnytte de muligheter begrensningen ser ut til å gi. Hvorvidt innføring av et ekspertskikt vil være en god metode for implementering av universell utforming i arkitektpraksis kan man ikke vite på grunnlag av denne undersøkelsen, men ville være en mulig ledetråd å følge for videre studier av nettopp implementering og arbeidsmetode i praksis.

Samarbeid og definisjonsmakt

Intervjuene har resultert i en innsirkling av faglige problemstillinger som hver for seg reiser interessante spørsmål. Intervjuene gav ingen omveltende aha-opplevelse. En viktig registrering er likevel at tematikken *både* har en forankring i nyere undervisning på 90-tallet og i arkitektpraksis helt fra 70-tallet, og at universell utforming samtidig er ett blant mange krav som høsten 2007 ikke så ut til å skape entusiasme, fokus eller særlig interesse i arkitektene praksis. Intervjuene er holdt halvannet år før antidiskriminerings- og tilgjengelighetsloven trådte i kraft. Undersøkelsens empiri gir derfor ingen direkte svar på

hvordan lovgivningen har bidratt til å løfte universell utforming i kravshierarkiet i arkitekthverdagen. Informantenes tydeliggjøring av *før og nå* antyder likevel en tendens hvor universell utforming ser ut til å ha en økende betydning og bli et viktigere rammevilkår.

Så langt ser ikke universell utforming ut til å ha generert mye *ny* kunnskap. Eksempelene handler oftest om areal- og rullestolproblematikk relatert til bevegelse, noe som har vært et tema i prosjektering, i større eller mindre grad, i snart 40 år. Det sanselige aspektet knyttet til akustikk, orientering relatert til hørsel og syn er underkommunisert. Arkitektens bevissthet knyttet til rullestoltilgjengelighet synes sterk og selvfølgelig, mens det ikke-visuelle og de sanselige dimensjonene innenfor lyd og taktilitet ikke synes å være sentrale i en levende kunnskapsutvikling i arkitektpraksis. Både den nye og den reviderte loven ser ut til å påvirke tempoet i utviklingen. Bevissthet blant prosjekterende og andre berørte i prosjekteringsprosessen vil med høy sannsynlighet øke sterkt ved ikrafttreddelsen av revidert plan- og bygningslov.

Undersøkelsen kan ikke på grunnlag av de to samtalene generalisere rundt kontorenes særegne kultur eller "Culture of Practice" i forhold til Cuffs teori. Den ene arkitekten var tildels kritisk til rimeligheten ved kravet og den andre generelt positiv. Hvorvidt arkitektene representerte sitt kontors holdning og verdigrunnlag er uklart. I kulturhus A-eksempelet synliggjøres den sosiale prosessen og møtestrukturens betydning for utvikling/stagnasjon av prosjektet. Møter mellom arkitekt og klient, de ulike firmaer og involverte parter i byggesaken er hovedkomponent i den sosiale strukturen på arkitektkontoret (Cuff 1991). Beslutninger i denne prosjekteringsprosessen ledet både til at vindusarealer ble beholdt og at heis som opprinnelig ikke var planlagt ble bygget. Samhandlingens betydning for endelig resultat aktualiserer Cuffs spørsmål: "Can design be a social art *and* create excellent architecture?" (Cuff 1991:194).

Konfrontasjonen mellom arkitekten og representanter for interesseorganisasjonene ved prosjektering av kulturbygg A bekrefter Skogheims observasjoner knyttet til arkitektens yrkesrolle. Hun beskriver arkitektens "skvis" mellom ulike hensyn som begrenser deres autonomi og makt. Hvem besitter definisjonsmakten i spørsmålet om hva som er utsøkt og god arkitektur? Ifølge Cuff er det prosessen og kjemien mellom de sentrale deltakerne i byggeprosessen, fremfor bygget, kontoret eller arkitekten som målbærer kvaliteten av et ferdig bygg.

Dobloug hevder at arkitektens sammensatte, fornybare kunnskapsstruktur ser ut til å gi faget stor handlingsberedskap overfor nye situasjoner, og at dette gir gode muligheter for å utvikle nye arbeidsstrategier. En undersøkelse av arkitektens handlingsberedskap versus strengere krav til universell utforming vil gi forskjellig utslag avhengig av hvilket tidsperspektiv og tempo man legger til grunn for en måling. Sett i perspektiv av både '76- lovgivningen og '97-introduksjonen av begrepet i norsk offentlighet, henholdsvis 33 og 12 år siden, synes beredskapen i denne undersøkelsen lav.

Men, sett i perspektiv av den nye loven som trådte i kraft 1. januar 2009 synes beredskapen å være god. Et eksempel er opptaksprøven ved Arkitektur- og designhøgskolen i Oslo i 2009, som tar utgangspunkt i hva som skjer dersom man ikke kan bruke hele kroppen (AHO 2009). I en av oppgavene skal kandidaten gjennom visuell fremstilling beskrive en handling før og etter tap av en kroppsdel eller en av sansene. Et annet eksempel er invitasjonen og informasjonen om den internasjonale arkitektstudent-

konkurransen ”Schindler Award”, administrert fra Sveits og sendt ut via felles e-post til alle ansatte og studenter ved AHO 15. april 2009 som blant annet melder:

The students will have the challenge to create intelligent and sustainable architectural solutions that enable people of all ages and capabilities to benefit from barrier-free mobility in Berlin... For students, the Schindler Award is a unique opportunity to develop a complex project for an authentic site, and to present their ideas to an international jury of experts. For schools, the Schindler Award offers a compelling way to create awareness of barrier-free mobility and to position themselves as socially responsible institutions (Voltz 2009).

Arkitekturpriser og positiv omtale i toneangivende tidsskrifter oppfattes i stor grad som indikator på at bygg er utsøkte. Ifølge Skogheims undersøkelse påvirkes profesjonen bevisst eller ubevisst av felles forbilder i prestisjetunge prosjekt. Dagens fokus på temaet gjennom arkitektkonkurranser, pilotprosjekter og flere nye gode eksempler på bygg med krav om universell utforming som overordnet premiss vil trolig øke arkitektenes engasjement, kunnskapsutvikling og interesse for fagfeltet.

Hvilke muligheter kravet genererer for generell heving av arkitektonisk kvalitet fremstår som det mest interessante spørsmålet. Tiden vil vise om arkitekter og deres samarbeidende aktører etablerer konstruktive og gode arbeidsmodeller, for å innhente nødvendig informasjon for utvikling av arkitektur som ivaretar brukernes både spesielle og allmenne behov.

Inger-Marie Hølmebakk

Sivilarkitekt MNAL, Dr.stipendiat
Arkitektur- og designhøgskolen i Oslo
E-mail: Inger-Marie.Holmebakk@aho.no

Referanser

- Arkitektur- og designhøgskolen (2009) *Hjemmeoppgave - opptaksprøve 2009*. Lastet ned 1. april 2009 fra <http://www.aho.no/no/Studier/Opptak/Opptak/Hjemmeoppgave---opptaksprove-2009/>
- Barne- og likestillingsdepartementet (2008). *Lov om forbud mot diskriminering på grunn av nedsatt funksjonsevne (diskriminerings- og tilgjengelighetsloven)*. Ot.prp.nr.44 (2007-2008). Oslo: BLD. Lastet ned fra <http://www.lovdatabasen.no/all/hl-20080620-042.html>
- Cuff, Dana (1991). *Architecture. The Story of Practice*. Cambridge, MA: The MIT Press.
- Dobloug, Margrethe (2006). *Bak verket. Kunnskapsfelt og forgenerende faktorer i nyttearkitektur 1935-1975*. Oslo: Arkitektur- og designhøgskolen i Oslo.
- Dobloug, Margrethe (2002). *Utviklingsarbeid universell utforming. Sammendrag. Intern rapport*. Oslo: Arkitekturhøgskolen i Oslo.
- Kommunal- og regionaldepartementet (1996). *Bygningslov av 18.juni med endringer sist ved lov 28. mai 1976*. Oslo: KRD.
- Kvale, Steinar (1997). *Det kvalitative forskningsintervju*. Oslo: Ad notam Gyldendal.
- Kvale, Steinar (2005). Om tolkning af kvalitative forskningsinterview. *Nordisk Pedagogik*, 25(1), 3-15.
- Lifchez, Raymond (1986). *Rethinking Architecture: Design Students and Physically Disabled People*. Berkeley: University of California Press.
- Nielsen, Liv Merete (2008). *Designdidaktisk forskning i utvikling – en forskningsoversikt 1997-2007*. *FORMakademisk* 1(1), 19-27. Lastet ned fra <http://www.formakademisk.org/index.php/formakademisk/article/viewFile/8/6>
- Arkitektur.no (2009), *Eco box. Norwegian wood*, Lastet ned 24. august 2009 fra <http://www.arkitektur.no/?nid=5920>
- Norsk Standard (2008). *PrNS 11001 Universell utforming av byggverk og tiliggende uteområder - Del 2: Boliger. Høringsnotat*. Oslo: Standard Norge.

- Ryhl, Camilla (2003). *Sansernes bolig*. København: Kunstakademiets Arkitektskole.
- Standard Norge (2008). Pr. NS 11001 Universell utforming av byggverk og tilliggende uteområder - Del 1: Arbeidsbygg/publikumsbygg. Høringsnotat. Oslo: Standard Norge.
- Statens byggetekniske etat (2009). Informasjonsprogrammet for universell utforming i byggesektoren. Lastet ned 25. august 2009 fra <http://www.be.no/universell/om/om.html>
- Statens byggetekniske etat (2008). Universell utforming. Lastet ned 20. november 2008 fra <http://www.be.no/universell/uu/index.html>
- Voltz, Cathérine (2009). Schindler award. Fact sheet. Lastet ned 24. august 2009 fra http://www.schindleraward.com/award_fact_sheet.pdf